

Sławomir SADOWSKI

Pakt Ribbentrop – Mołotow a współczesne konflikty w Europie Wschodniej

Abstract

Ribbentrop – Molotov Pact and Contemporary Conflicts in Eastern Europe

Ribbentrop – Molotov pact concluded on 23 August 1939 has had a huge impact on the territorial divisions of Eastern Europe. Pact an expression of expansionary policies of Germany and the Soviet Union led to the creation of a new network of political boundaries, which corresponded to small extent cultural and national divisions of the region. As long as Eastern Europe was under the influence of the Soviet system, religious, national and cultural heritage conflicts could not appear. However, when in 1991. USSR disintegrated on contact area of Western civilization and the Orthodox produced several independent states with low internal compactness. The territories of these countries (Ukraine, Belarus, Moldova) have been largely shaped by the Ribbentrop – Molotov pact. As a result, in the new sovereign states was deeply diverse community, including a large Russian diaspora. A special role in generating conflict exerted Russian minority, supported by the Russian Federation, who has never abandoned its imperial ambitions. When in Ukraine took place in 2014 in a deep political conflict, Russia has taken steps to incorporate parts of Ukraine into its territory under the guise of protecting the Russian people and the Russian-speaking. As a result of the Ribbentrop – Molotov territorial divisions of Eastern Europe after the collapse of the Soviet Union proved to be very troublemaking.

Key words: Ribbentrop – Molotov pact, Eastern Europe, national minorities, Russian expansiveness.

Europa Wschodnia od początku XXI w. cyklicznie wstrząsana jest konfliktami międzynarodowymi, często wynikającymi ze zmian kierunków polityki zagranicznej i wewnętrznej poszczególnych państw. W potocznym i dosyć jednostronnym pojmowaniu tych konfliktów ich przyczyna tkwi w polityce zagranicznej przywódcy Rosji Władimira Putina, uosabiającego całą imperialną tradycję Rosji i Związku Radzieckiego. Wydaje się, że takie postrzeganie konfliktów w tej przestrzeni Europy jest dalekim uproszczeniem i nie uwzględnia zjawisk konfliktogennych, tkwiących w państwach sąsiadujących z Federacją Rosyjską. W konsekwencji można wyeksponować kilka przesłanek generujących konflikty w Europie Wschodniej. Najważniejsze z nich to czynniki: kulturowo-religijny, narodowościowy, tradycji polityczno-terytorialnej i polityczno-historyczny.

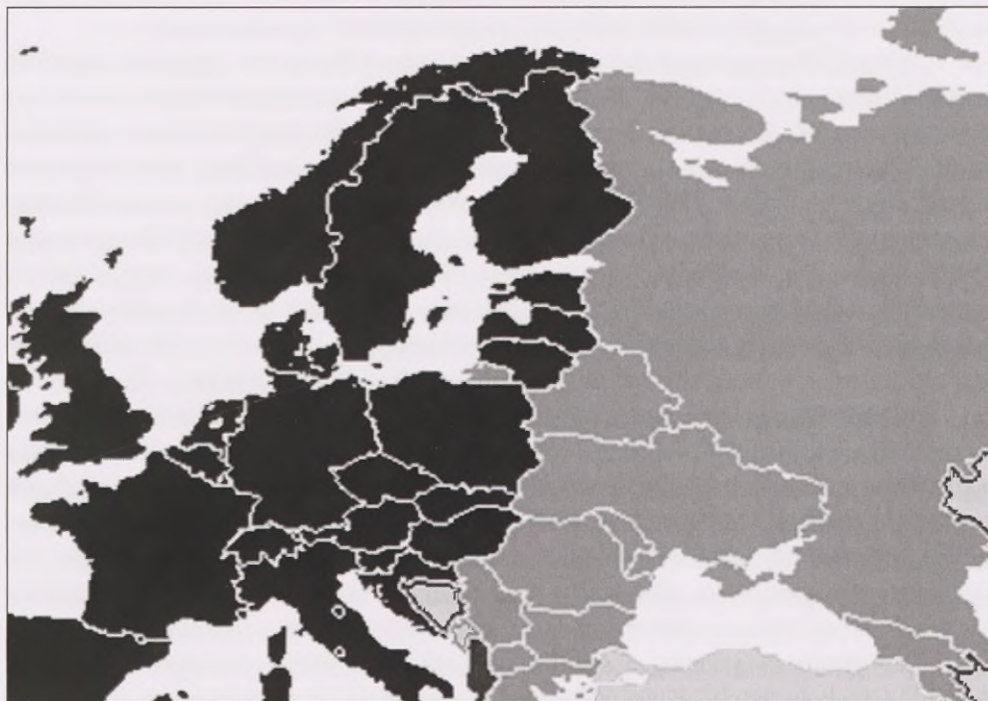
W Europie Wschodniej przebiega zasadnicza linia podziału pomiędzy cywilizacją Wschodu i Zachodu, która niemal zbiega się z rozgraniczeniem stref oddziaływania religii „zachodu”, czyli katolicyzmu i protestantyzmu oraz „wschodu”, czyli prawosławia i dalej na wschód islamu. Trudno tu mówić o rozgraniczeniu w tradycyjnym rozumieniu granicy, jak i linii; styk kulturowy jest w istocie przestrzenią, na której przenikają się wątki obu sąsiadujących tradycji kulturowo-religijnych, często żyjących w symbiozie, acz równie często w nieustającym konflikcie. Strefa rozgraniczenia zasięgu religii zaczęła kształtować się w XI w. od chwili „wielkiej schizmy” w 1054 r. i w ogromnym stopniu wpłynęła na ukształtowanie się dwóch rozbieżnych obszarów kulturowych Europy¹. Dodatkowym czynnikiem, który komplikował i komplikuje tę przestrzeń kulturową, było zawarcie w 1596 r. w Brześciu nad Bugiem unii pomiędzy Kościołem katolickim a częścią hierarchii prawosławnej. Unia od początku wywołała spory między unitami a dyunitami, z których ci ostatni coraz chętniej poszukiwali wsparcia w moskiewskiej cerkwi prawosławnej². Kościół unicki zawsze był wrogo traktowany przez cerkiew prawosławną i państwo rosyjskie, a jednocześnie nigdy do końca nie zespolił się z katolicyzmem³. Podział na kościół wschodni i zachodni do-

¹ T. Manteuffel, *Historia powszechna, Średniowiecze*, wyd. VII, Warszawa 1994, s. 138.

² S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy (1506-1648)*, Kraków 2000, s. 291-292.

³ Przykładem daleko posuniętej nieufności pomiędzy społecznością katolicką i unicką był spór o tzw. Karmel w Przemyślu na początku lat 90. XX w. Powstały w latach 1620-1630 kościół i klasztor Karmelitów w 1784 r. na mocy dekretów cesarza Józefa II został zlikwidowany, a opuszczony zespół klasztorny został przejęty przez grekokatolików, gdzie zorganizowali oni katedrę eparchii przemyskiej. W 1946 r., po aresztowaniach grekokatolickich biskupów i likwidacji struktur Kościoła grekokatolickiego w Polsce, do kościoła po 162 latach powrócili karmelici. Od 1991 r. kościół miał pełnić ponownie funkcję katedry grekokatolickiej na 10-letni okres przejściowy, aż do czasu, gdy grekokatolicy wybudują nową, własną świątynię. Jednakże na skutek zdecydowanego sprzeciwu parafian do tego nie doszło. Ostatecznie, dążąc do zażegnania konfliktu, papież Jan Paweł II w 1991 r. przekazał grekokatolikom pojezuicki kościół garnizonowy. Od 1996 r. d. kościół karmelitów stał się kościołem garnizonowym. *Karmel – 20 lat obrony*, „Misiiek. Przemyska Gazeta Społeczna”, 21 czerwca 2011; J. Sykała, *Cztery wieki Karmelu w Przemyślu*, „Niedziela. Tygodnik Katolicki”, edycja przemyska nr 49/2010; M. Gosztyła, *Historia kościoła i klasztoru Ojców Karmelitów Bosych*, Przemyśl 1998.

datkowo został skomplikowany w wyniku ruchów protestanckich, zwłaszcza na Litwie, gdzie wielkie rzesze zwolenników uzyskała doktryna kalwińska oraz w Inflantach i Finlandii zdominowanych przez luteran⁴.

Mapa 1. Podział kulturowy Europy wg Samuela Huntingtona

(kolor ciemny – kultura zachodu; szary – kultura prawosławna; jasno szary – świat islamu)

Źródło: *Global Genetic Distances Map: Races of the World*,

<http://www.humanbiologicaldiversity.com/RaceandIQWorldMap.htm> [dostęp: 20.03.2014].

Trwałym czynnikiem religijnym w Europie Wschodniej byli także wyznawcy judaizmu, którzy zamieszkiwali głównie miasta i miasteczka Rzeczypospolitej w częściach, które w XVIII w. znalazły się w zaborach rosyjskim i austriackim. Historia Żydów na tym obszarze dobiegła kresu podczas II wojny światowej nie tylko w efekcie ludobójczej polityki Niemiec, lecz również w wyniku włączenia się do niej Ukraińców, Litwinów, Łotyszy, Rosjan i Polaków. Mimo że Żydów na tych ziemiach jest już bardzo niewiele, to jednak pamięć Holocaustu stanowi ważną oś konfliktów wewnątrz krajów leżących na styku kulturowym Europy⁵.

⁴ Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI-XVII wieku*, wyd. II, Warszawa 1973, s. 138-159.

⁵ O współodpowiedzialności za zagładę Żydów narodów wschodniej Europy zob.: A. Podolsky, *Collaboration in Ukraine During the Holocaust. Aspects of Historiography and Research*, [w:] *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives*, New York 2013, s. 187-197 oraz V. Sukovata, *Teaching Holocaust and Geno-*

Podziały religijne okazały się trwałe i w zasadzie doczekały czasów współczesnych, mimo zwalczania kościołów nieprawosławnych przez Cerkiew i państwo rosyjskie. Najcięższy los spotkał wszelkie religie w okresie władzy sowieckiej, kiedy to prowadzono brutalną laicyzację narodów Europy Wschodniej, czego skutkiem było powstanie znaczącego odsetka ludności bezwyznaniowej i zateizowanej⁶.

Samuel Huntington przypisał przynależność społeczeństw do poszczególnych kręgów kulturowych zgodnie z dominacją wyznań w poszczególnych krajach, nie wnikając w zróżnicowanie kulturowo-religijne i narodowościowe poszczególnych nacji. W rzeczywistości linie rozgraniczenia są znacznie bardziej skomplikowane i przebiegają wewnątrz państw styku kulturowego. Dotyczy to zwłaszcza Ukrainy, na obszarze której występują religie należące do wschodniego i zachodniego kręgu kulturowego. Najliczniejszym zgromadzeniem religijnym Ukrainy jest Ukraiński Kościół Prawosławny w jedności z Patriarchatem Moskiewskim, reprezentowany we wszystkich regionach Ukrainy, lecz jego reprezentacja w obwodzie lwowskim, tarnopolskim oraz iwanofrankowskim jest znikoma. Kościół ten obejmuje około 37,8% z 19 mln zadeklarowanych wyznaniowo obywateli. Do kultury wschodu należy zaliczyć także Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego. Największa reprezentacja tego kościoła znajduje się na Ukrainie zachodniej (z wyłączeniem obwodu zakarpackiego) i centralnej. Do jego sympatyków zalicza się 11,7% ludności, czyli 5 mln 500 tys. ludzi. Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny liczy 330 tys. wiernych, głównie w obwodach: lwowskim, tarnopolskim, iwanofrankowskim i w znacznie mniejszym zakresie: w chmielnickim, winnickim i czerkaskim⁷.

Z wyznań związanych z cywilizacją zachodnią należy wymienić: Ukraiński Kościół Greckokatolicki, Kościół katolicki oraz kościoły protestanckie. Ukraiński Kościół Greckokatolicki skupia 7,6% ludności, czyli około 3 mln 575 tys. osób, głównie w obwodach: lwowskim, iwanofrankowskim i tarnopolskim, zaś na terenie pozostałych obwodów jest reprezentowana w stopniu znikomym. Do Kościoła rzymskokatolickiego należy 330 tys. osób, głównie w zachodniej części Ukrainy. Kościoły protestanckie mają zasadniczo charakter misyjny i dynamicznie zdobywają wiernych, co odnosi się zwłaszcza do tzw. wspólnot charyzmatycznych i odzwierciedla tendencję

cide Studies in Modern Ukraine. Problems and Perspectives, [w:] *The Holocaust in Ukraine...*, s. 199-209; A. Ezerгалis, *The Holocaust in Latvia 1941-1944*, Riga 1996; A. Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, Vilnius 2003; R. B. Birn, *Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: the Case of the Estonian Security Police*, „*Contemporary European History*” nr 10.2-2001, s. 181-198; T. Piotrowski, *Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic 1918-1947*, Jefferson 1998; A. Yitzhak, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press 2001.

⁶ J. Szymański, *Procedury ideologiczne wobec religii w ZSRR*, [w:] *Polityka a religia*, [red.] P. Jaroszyński, Lublin 2007, s. 337-367.

⁷ Ю. Черноморец, *Социальная база украинского православия. Состояние религиозной сфере Украины, часть 1 „RISU”*, http://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/44137/ [dostęp: 1.04.2014].

ogólnoświatową. Wspólnoty protestanckie reprezentowane są we wszystkich obwodach Ukrainy, acz ponad połowa organizacji protestanckich funkcjonuje w obwodach: donieckim, zaporoskim, kirowogradzkim, czerniowieckim i w Kijowie⁸. Należy jednak zaznaczyć, że ponad 55% Ukraińców to ateści i bezwyznaniowcy.

Pozostałe kraje styku kulturowego są znacznie bardziej jednorodne religijnie, a ich społeczności należą do wschodniego lub zachodniego kręgu kulturowego. Religijni mieszkańcy Białorusi to w 80% wyznawcy prawosławia, a pozostali należą do kościołów: katolickiego, protestanckich oraz wspólnot islamskich. Około 50% Białorusinów do bezwyznaniowcy⁹. Także Mołdawia jest państwem zdominowanym przez prawosławnych, gdyż 98% mieszkańców deklaruje takie wyznanie. Jednak administracyjnie mołdawscy wierni podlegają różnym strukturom, z których najważniejszy i najliczniejszy jest Mołdawski Samorządny Kościół Prawosławny, pozostający w jurysdykcji Patriarchatu Moskiewskiego. Część mołdawskich prawosławnych należy również do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego poza granicami Rosji oraz do Patriarchatu Rumuńskiego¹⁰.

Ludność Finlandii jest bardzo jednorodna religijnie, gdyż około 80% to luteranie, a 19% bezwyznaniowcy¹¹. Równie jednolite religijnie jest społeczeństwo litewskie, gdzie katolicy to 77,2%, prawosławni – 4,1%, a bezwyznaniowcy – 16%¹². Głęboko zlaicyzowani są Estończycy, gdzie ok. 55% deklaruje się jako bezwyznaniowcy, ponad 16% jako prawosławni i 9% luteranie, a 16% jako nieokreśleni¹³. Podobną strukturę religijną znajdujemy na Łotwie, gdzie bezwyznaniowcy i nieokreśleni stanowią 64% ludności, luteranie 19,6%, a prawosławni – 16%¹⁴.

Poszczególne kościoły miały różny wpływ na kształtowanie poczucia przynależności do określonego kręgu kulturowego. Cerkiew prawosławna, zwłaszcza Patriarchat Moskiewski, wspierał poczucie jedności pomiędzy wiernymi a państwem rosyjskim, będąc jednym z istotnych ogniw budowania rosyjskiego nacjonalizmu

⁸ Ibidem.

⁹ *Belarus*, „CIA The World Factbook”,

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bo.html> [dostęp: 1.04.2014].

¹⁰ *Moldova*, „CIA The World Factbook”,

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/md.html> [dostęp: 1.04.2014].

¹¹ *Finland*, „CIA The World Factbook”,

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/fi.html>, [dostęp: 1.04.2014].

¹² *Lithuania*, „CIA The World Factbook”,

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/lh.html>, [dostęp: 1.04.2014].

¹³ *Estonia*, „CIA The World Factbook”,

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/en.html>, [dostęp: 1.04.2014].

¹⁴ *Latvia*, „CIA The World Factbook”,

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/lg.html>, [dostęp: 1.04.2014].

i imperializmu¹⁵. Kościoły zachodnie w mniejszym zakresie angażowały się w procesy wspierania państw, zwłaszcza po rewolucji francuskiej, kiedy to można mówić o rozdziale kościoła od państwa i budowie państw laickich. Należy jednak zaznaczyć, że dla społeczeństw pogranicza kulturowego zachowanie odmienności religijnej stanowiło ważny czynnik tożsamości narodowej.

Prócz kwestii religijnych, ważnym czynnikiem różnicującym i konfliktującym społeczności styku kulturowego są wpływy społeczeństw o bardziej ekspansywnej i zaawansowanej cywilizacji i kulturze. Praktycznie do początków XVII w. niemal cały styk kulturowy znajdował się pod przemożnym wpływem kultury polskiej, z wyłączeniem Inflant, które zdominowane były przez niemczyznę, a następnie stały się obszarem rywalizacji polsko-szwedzko-rosyjskiej¹⁶. Finlandia od 1249 r. była zdominowana przez Szwedów¹⁷. Na południową i południowo-zachodnią Ukrainę wpływ wywierała Otomania Turecka i muzułmańscy Tatarzy¹⁸.

Od połowy XVII w. wpływy polskie, a także szwedzkie i tureckie, wypierała ekspansja rosyjska. W 1654 r. Rosjanie przejęli prawobrzeżną Ukrainę, w 1699 r. dotarli do Morza Czarnego, w 1721 r. zagarnęli Inflanty, Estonię i ujście Newy z Przesmykiem Karelskim, w 1739 r. Zaporozże, w latach 1774-1783 Chanat Krymski¹⁹. Na przełomie XVIII i XIX w. w wyniku rozbiorów Polski i zagarnięcia Finlandii kosztem Szwecji zasadnicza część styku kulturowego znalazła się w rękach Rosji. Jedynym wyjątkiem była zachodnia Ukraina ze Lwowem, która w wyniku rozbiorów znalazła się w Cesarstwie Austriackim²⁰. W konsekwencji rosyjski model cywilizacyjny stał się dominującym, a jedną z form działania na pograniczu kultur stała się rusyfikacja i transponowanie rosyjskich wzorców kulturowych.

Intelektualną odmienną rosyjskości od europejskości zaczęto definiować w Rosji już na początku XIX w. Do najważniejszych koncepcji ideowych, które stanowią podstawę „rosyjskości” należą: antyokcydentalizm, słowianofilstwo i euroazjatyzm²¹. Na początku XIX w. zaczęto dostrzegać, że pomiędzy Rosją a Europą Zachodnią istnieje swoista przepaść mentalna. Wynikiem tego rodzaju myślenia jest

¹⁵ O roli cerkwi w życiu państwa rosyjskiego: И. К. Смолич, *История Русской Церкви. 1700-1917 гг.*, Москва 1997; М. И. Безбородов, *Русская православная церковь и государство: проблемы взаимодействия и приоритеты*, „Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения”, nr 1/2009, s. 13-18.

¹⁶ S. Grzybowski, op. cit., s. 136-140.

¹⁷ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Wrocław – Warszawa 1983, s. 83.

¹⁸ Vide: P. B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992.

¹⁹ Vide: K. Błachowska, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001.

²⁰ Vide: M. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. VII, Warszawa 1999, s. 441-465.

²¹ Vide: R. Bäcker, *Antyokcydentaliści rosyjscy wobec kryzysu lat 1985-2000*, [w:] *Kryzysy i sposoby ich przezwyciężania w myśli politycznej XX wieku. Studia i szkice*, [red.] W. Wojdyło, Toruń 2004, s. 67-74;

antyokcydentalizm, czyli nurt nacjonalistyczny w Rosji z niechęcią odnoszący się do zachodniego modelu kulturowego, a jednocześnie apologetyczny tradycję rosyjską²². Także słowianofilstwo, którego tezy sformułował Iwan Kirejewski, a rozwinęli je Konstanty Aksakow i Aleksiej Chomiakow, miało charakter antyeuropejski. Podkreślając jedność narodów słowiańskich, słowianofile krytykowali ślepe naśladownictwo Europy Zachodniej i postulowali powrót do rdzennie słowiańskich zasad społecznych. Kontynuacją tych koncepcji geopolitycznych był powstały na początku XX w. ruch euroazjatycki²³.

Wspólną dla słowianofili i euroazjanistów jest myśl o odrębnej drodze historycznego rozwoju Rosji, w tym jej kultury, nierozzerwalnie związanej z prawosławiem. Udowadniają oni, że kultura Rosji, system jej wartości, radykalnie różni się od zachodnioeuropejskiej. Euroazjaci, dostrzegając bliskie związki Rosji ze Wschodem uważali jednak, że jej kultura nie jest sumą kultur europejskiej i azjatyckiej, a stanowi samoistną i oryginalną gałąź rozwoju. Polityczna całość Euroazji przejawia się m.in. w dążeniu do państwowego scalenia, a także w specyficznych dla niej rozwiązaniach społecznych. Euroazjatyckie państwo czy Imperium Rosyjskie zawsze uważały się za związek narodowości lub związek wyznań, dlatego zmuszanie jakiejś części mieszkańców do zmiany wiary czy narodowości było sprzeczne z ich naturą²⁴.

Z takiego sposobu myślenia czerpie wiele współczesnych ugrupowań politycznych, w tym w istocie bezideowe siły poparcia prezydenta Władimira Putina, koncentrujące się na odbudowie Imperium Rosyjskiego. Rodzi to obawy państw, które ledwie ćwierć wieku temu wyzwoliły się od rosyjskiej zależności i kulturowo należąc do Zachodu czynią wszystko, by swoją niezależność od Rosji utrzymać.

Warto podkreślić, że w XIX w. dążenia rusyfikacyjne stały się jednym z katalizatorów kształtowania nowoczesnych narodów pogranicza kulturowego. Powstanie tych narodów na obszarze styku kulturowego dokonało się zasadniczo w XIX w. Oczywiście, dwie dominujące nacje, a więc Polacy i Rosjanie, a zwłaszcza ich elity, dostrzegały swoją odrębność znacznie wcześniej. Jednak także one pojęcie narodu jako wspólnoty etnicznej, a nie stanowej bądź klasowej, zaczęły dostrzegać dopiero w II połowie XIX w.²⁵

A. F. Kola, *Słowianofilstwo czeskie i rosyjskie w ujęciu porównawczym*, Łódź 2004; L. Nowak, *Euroazjatyzm jako rosyjskie kontrościewienie*, Warszawa 2003 (maszynopis w BUW).

²² E. Wyciszkievicz, *Nacjonałści rosyjscy wobec USA*, „Biuletyn PISM” nr 30/2001, 369-370.

²³ Za zasadniczy okres kształtowania się myśli euroazjatyckiej przyjmuje się lata 1921-1926, kiedy to Nikołaj Trubeckoj, Piotr Sawickij, Georgij Fłorowski i Piotr Suwcinskij, położyli podwaliny dla nowej szkoły geopolitycznej Rosji. A. Stachurka-Geller, *Koncepcja rosyjskiego euroazjatyztu i jej współcześni kontynuatorzy*, „Międzynarodowy Przegląd Polityczny” nr 22/2008, s. 219.

²⁴ H. A. Нартов, *Геополитика*, Москва, 1999, s. 102.

²⁵ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółczesność polskie od X do XX w.*, wyd. V, Warszawa 2005, s. 553-559; A. B. Сергеева, *Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность*, Москва 2006; *Русские. Народы России. Атлас культур и религий*, Москва 2010.

Jak już wspomniano, Rosja dokonała przesunięcia swojej granicy zachodniej ostatecznie na początku XIX w. na linię: zachodnia granica Finlandii, wschodnie wybrzeże Bałtyku do granicy z Prusami, następnie wschodnia granica Prus, wcielając ziemie polskie z Warszawą oraz na południe z pozostawieniem w Cesarstwie Austriackim zachodniej Ukrainy i dalej rzeką Prut do Morza Czarnego, zawłaszczając w 1812 r. wschodnią część Mołdawii, zwaną Besarabią. Rosja mocarstwem europejskim w wymiarze terytorialnym stała się głównie kosztem ziem Rzeczypospolitej i w mniejszym zakresie Szwecji oraz Turcji. Mimo rosyjskich dążeń do unifikacji kulturowej, ludność ziem wcielonych zachowała odmiennność, a ich utrzymanie w ramach Imperium Rosyjskiego było efektem jego zdecydowanej przewagi siły fizycznej nad społecznościami wcielonymi²⁶.

Ekspansja Rosji na zachód spowodowała również przemieszczanie się Rosjan na nowe ziemie. W pierwszym rzędzie były to osoby zatrudnione w administracji, wojsku, policji, a następnie po 1861 r. także ludność wiejska, która po uwłaszczeniu przenosiła się masowo do miast, w tym do szybko industrializującego się Zagłębia Donieckiego. W konsekwencji na zachodnich kresach Rosji pojawiły się zwarte grupy ludności rosyjskiej i rosyjskojęzycznej, zwłaszcza na wschodniej Ukrainie, Białorusi, oraz enklawy w krajach bałtyckich i Mołdawii. Na nowe miejsca osiedlenia ludność ta przenosiła swój język, wzorce kultury, religię itp.

Upadek Rzeczypospolitej nie ograniczył wpływów kulturowych Polaków na pograniczu Wschodu i Zachodu. Można wręcz stwierdzić, że w miastach Białorusi i Ukrainy dominowali Polacy, Żydzi i w mniejszym stopniu Niemcy. Także ziemiaństwo, średnia i drobna szlachta w zdecydowanym stopniu były pochodzenia polskiego. Do polskości przyznawała się również niemal cała inteligencja. Ludność polska na Kresach Wschodnich po rozbiorach znalazła się pod panowaniem caratu i Cesarstwa Austrii. Wyższość kulturowa Polaków i Żydów rodziła na wielu dziedzinach wrogość wobec nowo kształtujących się narodów pogranicza²⁷. Wrogość ta objawiała się w próbach fizycznej eliminacji Polaków i Żydów na Ukrainie w latach 1917-1918, a apogeum wrogości stanowił holocaust z udziałem społeczeństw pogranicza kulturowego oraz „rzeź wołyńska”²⁸. W konsekwencji te dwie nacje straciły dominującą rolę kulturową na pograniczu.

²⁶ Vide: E. C. Thaden, *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, Princeton 1981; W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Politics in the Western Province of the Empire (1863-1905)*, Lublin 1998; D. Staliunas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam 2007; T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914*, Chicago 1996; М. Г. Щербак, *Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття)*, Київ 1997.

²⁷ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, op. cit., s. 565-569.

²⁸ O tragedii wołyńskiej: W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, Warszawa 2000.

stała natomiast ugrofińska Karelia²⁹. Granice Finlandii, wyznaczone wzdłuż dawnych granic autonomii, poszerzone o okolice Petsamo, od początku kwestionowane były przez ZSRR, który dążył do odsunięcia od Leningradu granicy na Przesmyku Karelskim oraz przejęcia niezamarzającego portu w Petsamo³⁰.

Po drugiej stronie Zatoki Fińskiej zamieszkują Estończycy. Mimo że naród ten poszukuje swoich korzeni w zamierzchłej przeszłości, to faktyczne ukształtowanie się tej nacji wiąże się z tzw. estońskim przebudzeniem narodowym z połowy XIX w., a zwłaszcza przekształceniem estońskiego języka lokalnego w literacki. Ambicje polityczne Estończyków pojawiły się za sprawą Carla Roberta Jakobsona, Jakoba Hurta i Johanna Voldemara Jannseny, którzy ukazali estońską odrębność narodową, wiążąc ją z tradycją fińską i łotewską. Milowym krokiem w kształtowaniu odrębności narodowej Estończyków było opublikowanie eposu narodowej *Kalevipoeg* w 1862 r. oraz zorganizowanie pierwszego krajowego festiwalu pieśni narodowej w 1869 r. W II połowie XIX w. Estończycy wyzwolili się z hegemonii kulturowej Niemców, a jednocześnie, mimo prób rusyfikacji, nie dopuścili do dominacji kultury rosyjskiej. Równocześnie z narodowym przebudzeniem rozwijały się ambicje polityczne Estończyków, które po rewolucji lutowej w 1917 r. zaowocowały powstaniem autonomicznej guberni Estonii, a 24 lutego 1918 r. ogłoszeniem niepodległości³¹. Nowo powstałe państwo miało charakter narodowy, ale wśród ludności pozostawał duży odsetek Niemców, Rosjan i Żydów.

W podobnym czasie nastąpiło przebudzenie narodowe Łotyszy. Ten lud bałtycki pozostawał przez wieki pod panowaniem obcych nacji (Niemców bałtyckich, Polaków, Szwedów czy Rosjan). Aż do połowy XIX w. nie wykształcił żadnej odrębnej tożsamości. Przez stulecia Łotysze stanowili najniższą, chłopską warstwę społeczną, a nieliczne jednostki, którym udało się awansować i wyrwać się ze wsi do miasta, ulegały zniemczeniu albo, od XVIII w., rusyfikacji. Narodowe przebudzenie się Łotyszy nastąpiło w II połowie XIX w., a impuls temu zjawisku dał rozwój Rygi i masowa migracja ludności wiejskiej do miasta, której język zaczął dominować także wśród mieszkańców miast. Skutkiem tego było powstanie stowarzyszeń ludowych, krzewiących etniczną kulturę i język łotewski³².

²⁹ *The Finnish War of Independence and the Civil War from January till May 1918*; http://www.mannerheim.fi/06_vsota/e_vapsot.htm, [dostęp: 20.03.2014].

³⁰ *Traktat pokojowy między RFSRR i Republiką Finlandii 14 października 1920 r.*; [http://ru.wikisource.org/wiki/Мирный_договор_между_РСФСР_и_Финляндской_Республикой_\(1920\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Мирный_договор_между_РСФСР_и_Финляндской_Республикой_(1920)) [dostęp: 1.04.2014].

³¹ R. U. Toivo, *Nineteenth- and Early Twentieth-Century Estonian Nationalism Revisited*, „Nations and Nationalism” 9.1/2003, 129-147.

³² М. Кирчанов, *Zemnieki, latvieši, pilsoņi. Идентичность, национализм и модернизация в Латвии*, Воронеж 2009, с. 66-122.

Ruch narodowego odrodzenia Łotwy nie wysuwał radykalniejszych haseł niepodległościowych i w zasadzie do okresu I wojny światowej najdalej idące koncepcje ograniczały się do autonomii w ramach Imperium Rosyjskiego, redukcji pozycji ekonomiczno-społecznej Niemców oraz budowania silnej samorządności terytorialnej³³. Dopiero kres niemieckiej okupacji krajów bałtyckich w okresie I wojny światowej i ich ostateczna klęska spowodowały powstanie warunków do zorganizowania państw narodowych, w tym łotewskiego, które proklamowano 18 listopada 1918 r. Alternatywą państwową dla Republiki Łotewskiej była powstała 17 grudnia 1918 r. Łotewska Socjalistyczna Republika Radziecka. W wyniku dwuletniej wojny o niepodległość ostatecznie w 1920 r. Republika Łotewska stała się trwałym elementem politycznego podziału Europy Wschodniej do 1940 r.³⁴ Podobnie jak w Estonii, problemem małego państwa były mniejszości narodowe, wśród których zdecydowanie dominowali Niemcy, Rosjanie i Żydzi oraz agentura komunistyczna.

Inny charakter miało narodowe odrodzenie Litwinów, których tradycja państwa i narodowa sięgała wieków średnich, chociaż od 1385 r. nierozdzielnie związana była z Polską, co zaowocowało polonizacją elit i kulturową dominacją polskości na Litwie. Dominacja polskości spowodowała, że litewskość została zredukowana do poziomu niższych warstw społecznych, stając się kulturą gminu. Z upadkiem Rzeczypospolitej wiązało się włączenie ziem litewskich do Imperium Rosyjskiego, a w konsekwencji postępująca ich rusyfikacja³⁵. Narodowe odrodzenie Litwinów związane jest z powstaniem styczniowym, a zwłaszcza z uwłaszczeniem chłopów oraz z powstaniem wzmożoną rusyfikacją, która powodowała odruch obronny w postaci powrotu do języka, kultury, historii i tradycji przodków. W ten sposób zapoczątkowany został aktywny proces rozwoju litewskiej świadomości narodowej, a także nowoczesne rozumienie terminu „naród polityczny”. Specyfika powstawania litewskiego narodu była typowa dla wielu narodów Europy Środkowo-Wschodniej, a na jego odrodzenie wpływały zwłaszcza pierwiastki etniczne, religijne i kulturalne³⁶. Mniejsze znaczenie odegrały elementy polityczne, acz stosunkowo szybko ruch narodowy nabrał charakteru antypolskiego³⁷. Stąd też na przełomie XIX i XX w. wśród Litwinów idea odbudowy wspólnego państwa Litwinów i Polaków znajduje coraz mniej zwolenników.

³³ Ibidem, s. 125-128.

³⁴ T. Paluszynski, *Walka o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999.

³⁵ Pawełko-Czajka B., *Kilka uwag na temat kształtowania się świadomości narodowej Litwinów w XX*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Studenckie. Prace z zakresu myśli polityczno-prawnej oraz elektronicznej administracji”, [red.] M. Sadowski, P. Szymaniec, Wrocław 2010, s. 18-30. <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=34498&dirids=1> [dostęp: 21.03.2104].

³⁶ D. Fajnhauz, *1863 Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999, s.7-8.

³⁷ W. Wielhorski, *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861-1920)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, Wilno 1935, s. 1-2.

W konsekwencji 16 listopada 1918 r. ogłoszono powstanie niepodległej Litwy, która w następnych latach musiała stoczyć walkę w obronie niepodległości zarówno z Rosją sowiecką, jak i Rzeczypospolitą³⁸.

Trzy pozostałe narody pogranicza kulturowego, czyli Białorusini, Ukraińcy i Mołdawianie nie zdołały uzyskać niepodległości po I wojnie światowej, choć można już mówić o przynajmniej częściowym wyartykułowaniu ich dążeń niepodległościowych. Współczesna Białoruś powstała na obszarze centralnej części dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego i stanowiła słowiańską, prawosławną alternatywę dla żmudzkiej Litwy ludów bałtyckich i kresowych Polaków. Koncepcja takiego podziału narodowościowego pojawiła się po Powstaniu Styczniowym i uwłaszczeniu chłopów. Była formą rusyfikacji wielkiej Litwy poprzez eksponowanie pierwiastków prawosławnych i „rusińskich” w tradycji ludności zamieszkującej obszar dzisiejszej Białorusi³⁹. Ta w istocie sztucznie wykreowana społeczność dosyć szybko zaczęła poszukiwać autonomii i eksponować odrębność od „Wielkiej Rusi”, co było skutkiem pogardy Rosjan wobec „niedojrzałej” do samodzielnego bytu ludności posługującej się językiem białoruskim, jak i Polaków, dla których Białorusini byli ludem chłopskim bez rozbudzonej jakiegokolwiek świadomości narodowej – ot, zwykli „tutejsi”. Zdając sobie sprawę, że polityka represji wobec Białorusinów może okazać się nieefektywna, władze rosyjskie po 1864 r. inspirowały studia z zakresu historii politycznej i ekonomicznej, prawa, stosunków społecznych, etnograficzne, dążąc do uzasadnienia tezy, że naród białoruski nigdy nie miał własnej państwowości i gnębiony przez Polaków oraz Białych, dążył do swej rosyjskiej macierzy⁴⁰.

Ważnym katalizatorem budzenia odrębności narodowej Białorusinów była wojna rosyjsko-japońska 1904-1905 i rewolucja tegoż okresu, kiedy to pojawiły się pierwsze polityczne manifesty mówiące o suwerenności Białorusinów oraz dyna-

³⁸ Z. Kiaupa, *Litwa w dwudziestym wieku. Republika Litewska w latach 1918-1940*, <http://www.iesw.lublin.pl/projekty/pliki/IESW-121-02-10pl.pdf> [dostęp: 20.03.2014].

³⁹ W. Panucewicz, *Odrodzenie Białorusi i jej współczesne perspektywy*, „Głos z Litwy – Pogoń.lt”; <http://www.pogon.lt/powiadomienia-z-bialorusi/312-waclaw-panucewicz-odrodzenie-bialorusi-i-jej-wspolczesne-perspektywy.html> [dostęp: 20.03.2014]. Wedle autora, władzom rosyjskim: „chodziło o zatarcie wszelkich etnicznych, językowych i historycznych nazw okupowanych ziem, aby przyspieszyć tempo rusyfikacji. Księstwo Żmudzkie zostało wyodrębnione jako osobna gubernia Kowieńska w r. 1843. Stosunek Rosji do nazwy Białoruś wiązał się z walką ideologiczną między Rosją a działaczami Litwy historycznej o spuściznę po W.K. Litewskim. Z chwilą zagarnięcia całej Litwy Rosja ogłosiła ją krajem słowiańskim, ruskim, a więc za domenę rosyjską. Nazwy Biała Ruś, białoruski, miały sprzyjać włączeniu tych ziem do »macierzy – Rosji«. Działacze tzw. Szkoły Wileńskiej przeciwstawili rosyjskim słowianofilom teorię bałtycką, dowodząc że Litwa historyczna nie jest pochodzenia słowiańskiego, lecz herulskiego, względnie żmudzkiego”.

⁴⁰ Ibidem; O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006.

miczny rozwój kultury narodowej⁴¹. Próby ustanowienia suwerennego, wielonarodowego państwa na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1916 r. nie powiodły się i dopiero koniec I wojny światowej zrodził zamiar utworzenia państwa białoruskiego. Można mówić o dwóch nurtach państwowotwórczych – narodowym i probolszewickim; dla obu przeciwnikiem były dążenia Polaków do odtworzenia swojej państwowości na Kresach. Ostatecznie sytuacja polityczna na terenie dzisiejszej Białorusi ustabilizowała się po pokoju ryskim w 1921 r., w wyniku którego teren ten został podzielony pomiędzy Polskę i Rosję sowiecką, w sojuszu, z którą powstała Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka, w 1922 r. współtworząca Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, a narodowy ruch białoruski ponownie został zepchnięty do podziemia lub na margines życia społecznego⁴².

Ukraina suwerenną państwowość uzyskała praktycznie dopiero w 1991 r., aczkolwiek tradycje państwowe na jej dzisiejszym obszarze sięgają X w., czyli powstania Rusi Kijowskiej, związanej religijnie z Bizancjum⁴³. Ruś Kijowska, do której tradycji nawiązują współczesna Rosja i Ukraina, dosyć szybko stała się terenem ekspansji państw ościennych, jak Polska, Węgry, Litwa, Mongołowie, a później Wielkie Księstwo Mo-

⁴¹ W kwietniu 1905 r. Białoruska Socjalistyczna Hromada zwołała w Mińsku Pierwszy Kongres Włościański z okręgu Wilna, Grodna, Witebska, Mohylewa i Mińska. Na zjeździe zaakceptowano program BSH, projekt reformy rolnej i utworzenie Białoruskiego Związku Włościańskiego, którego zadaniem było uświadamianie wsi, obrona jej interesów i tworzenie zbrojnych drużyn chłopskich do walki z policją i oddziałami okupacyjnymi. Ważną rolę w budzeniu odrębności narodowej Białorusinów odegrali poeci i pisarze białoruscy, jak Aloiza Paszkiewicz (Ciotka), Janko Kupała, Jakub Kołas i Karuś Kahaniec. Po 1905 r. promowaniem odrębności białoruskiej zajęło się pismo „Nasza Niwa”, dookoła którego grupowała się ludowa i szlachecka inteligencja, poeci, pisarze i czytelnicy. Głównymi promotorami czasopisma i akcji odrodzeniowej, przy poparciu Radziwiłłów, byli bracia Jan i Antoni Łuckiewiczze, W. Łastowski, W. Iwanowski, A. Burbis, F. Umiasztowski, Ed. Budźko, P. Miadziołka, I. Bujnicki, A. Paszkiewicz, J. Kupała, E. Lewkowicz i in. Program „Naszej Niwy” eksponował szczególną rolę ludu w zachowaniu odrębności lokalnej Białorusinów. „Lud białoruski na ziemiach Litwy historycznej zdołał zachować język narodowy i kulturę. Wyższe warstwy narodu, panowie i zamożna szlachta, w znacznym procencie ulegli polonizacji, przeszli do popierania interesów polskich i walki o państwo Polskie, wyrzekając się samodzielności i niepodległości własnego państwa. Jednocześnie, w czasie likwidacji przez Rosję W. Ks. Litewskiego, wytworzyła się nowa, rewolucyjna inteligencja ze szlachty, mieszczaństwa i włościan. Przejęła ona ster narodu w dążeniu do niepodległości i odbudowania własnego państwa”. W tym okresie mamy także do czynienia z procesem białorutenizacji kościoła na ziemiach Litwy historycznej. W roku 1897 arcybiskup mohylewski Szymon Kozłowski, na podstawie bulli papieża Leona XIII, nakazał duchowieństwu katolickiemu używać języka białoruskiego w nauczaniu i katechizacji. Biskup wileński Edward von Ropp w 1905 r. wprowadził język białoruski w zasięgu swej diecezji. W 1907 r. nastąpiła reakcja rosyjska w stosunku do ruchu i języka białoruskiego. Zabroniono ponownie nauczania w języku białoruskim w szkołach i kościołach. Rozwiązano istniejące organizacje i instytucje białoruskie, ks. biskupa Roppa wydalono z Wilna. Okres prześladowań ruchu białoruskiego trwał aż do wybuchu rewolucji 1917 roku. Ibidem.

⁴² O. Łatyszczek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok 2002, s. 135-140.

⁴³ Vide: A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968.

skiewskie. W konsekwencji, wraz z opanowaniem większej części dzisiejszej Ukrainy przez Wielkie Księstwo Litewskie, a później Polskę, nastąpił proces polonizacji elit ukraińskich. W wyniku Unii Brzeskiej z 1596 r. podjęto także próbę włączenia struktur Cerkwi prawosławnej do Kościoła katolickiego. W opozycji do feudalizacji Ukrainy ukształtowała się kozaczyzna, specyficzna struktura społeczna powstała na tzw. „dzikich polach”. Antyfeudalne i antypolskie bunty doprowadziły do gigantycznego powstania Bohdana Chmielnickiego w 1648 r., którego efektem był podział Ukrainy pomiędzy Rzeczpospolitą i Rosję⁴⁴. Kolejnym krokiem w procesie defragmentacji Ukrainy były rozbiory Rzeczypospolitej, w wyniku których wschodnia jej część, aż po linię rzeki Prut i dalej na północ do Bugu, została włączona do Rosji, zaś pozostała do Cesarstwa Austriackiego⁴⁵. Od tego czasu społeczności ukraińskie w obu autonomicznych częściach zaczęły w odrębny sposób kształtować swoją narodową odmiennność.

Szczególną rolę w powstaniu nowoczesnej tożsamości Ukraińców odegrała ludność zachodniej, galicyjskiej Ukrainy. Odrębność wykluwająca się w latach 30. XIX w. stała się katalizatorem ukrainizacji w innych częściach kraju⁴⁶. W warunkach dalekiej liberalizacji stosunków społecznych i narodowościowych Galicji rozpoczęło się tzw. narodowe przebudzenie Ukraińców pod wpływem konfrontacji z niepodległościowym ruchem Polaków. W konsekwencji ukraiński ruch narodowy odrzucił dominujący wśród elit język polski i zaczął promować język ludności wiejskiej, określając go mianem ukraińskiego⁴⁷. Ruch ten początkowo koncentrował się na zagadnieniach językowych, etnicznych i kulturalnych, z biegiem czasu zaczął przekształcać się w ruch narodowo-polityczny. Powstałe na fali rewolucji 1848 r. polska Rada Narodowa i Hołowna Rada Ruska, po krótkim okresie współpracy w walce z administracją austriacką, dosyć szybko się poróżniły i Hołowna Rada skoncentrowała się na sporze z Polakami, żądając całkowitego zrównania w zakresie szkolnictwa, religii (całkowite równouprawnienie obu obrządków) oraz dostępu do urzędów państwowych. Zaczęto też mówić o podziale Galicji na część polską i rusińską⁴⁸. Doszło do rozbratu interesów polskich i ukraińskich, którego apogeum nastąpiło w latach 1917-1921, kiedy to obie strony walczyły o ten sam obszar, mając inne plany co do jego politycznego zagospodarowania⁴⁹.

⁴⁴ Vide: Z. Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968.

⁴⁵ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.

⁴⁶ A. Walicki, *Początki ukraińskiego odrodzenia narodowego w Galicji*, „Przegląd”, nr 52/2004.

⁴⁷ Za twórców tego procesu uważa się Markiana Szaszkiewicza, Jakuba Hołowackiego oraz Iwana Wahylewicza, których określono mianem „Ruskiej Trójcy”. Inspirowali się oni zbiorami ukraińskich pieśni ludowych, wydawanymi przez ukrajinofilów rosyjskich i polskich. Utrzymywali kontakty z wieloma przywódcami intelektualnymi szeroko pojętego ruchu słowiańskiego w Rosji, Czechach, Słowacji, Serbii. W. Mokry, *Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 1997.

⁴⁸ A. Walicki, op. cit.

⁴⁹ Vide: J. Ślipiec, *Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1918-1921*, Warszawa 1999.

Warto podkreślić, że obok ruchów narodowych, do walki o przywództwo polityczne na Ukrainie włączyli się bolszewicy, którzy ze swoimi rosyjskimi pobratymcami stali się wkrótce główną siłą polityczną Ukrainy.

Szansy na swobodny rozwój ruchów narodowych na wschodniej Ukrainie były znacznie mniejsze, gdyż władze carskie widziały w Ukraińcach w zasadzie tylko nieco spolonizowanych zachodnich Rosjan. Stąd też polityka wewnętrzna na Ukrainie nie różniła się od sytuacji w Rosji właściwej i Ukraina podlegała naturalnej rusyfikacji. Proces ten potęgowała także migracja Rosjan do Zagłębia Donieckiego, wraz z industrializacją i urbanizacją regionu. Tym samym poczucie tożsamości ukraińskiej we wschodniej i centralnej części Ukrainy było znacznie słabsze lub w ogóle niedostrzegalne.

Na południowym krańcu styku kulturowego Europy wschodniej rozciąga się Mołdawia. Wydaje się, że odrębność narodowa Mołdawian jest kwestią sztucznie wygenerowaną w efekcie konfliktów rosyjsko-tureckich. Ziemię historycznej Mołdawii w przeszłości zamieszkiwały różne ludy. Na obszarze obecnej Bukowiny w drugiej połowie XIV w. powstało Gospodarstwo Mołdawskie, które starało się zachować samodzielność polityczną. Później jednak kraj ten był przedmiotem rywalizacji Polski, Węgier, Turcji, w XVIII w. włączyła się także Rosja i Cesarstwo Austriackie (Austro-Węgierskie). Rosja, wykorzystując stopniowe słabnięcie imperium osmańskiego i Rzeczypospolitej, coraz bardziej poszerzała swoje wpływy w Mołdawii, bazując na fakcie, iż zarówno Rosja, jak i Mołdawia były zamieszkane przez ludność prawosławną. W 1775 r. część północnej Mołdawii (Bukowina) została przyłączona do imperium Habsburgów, w którego granicach pozostawała do 1918 r. Z kolei w 1812 r. Rosja zagarnęła wschodnią część Mołdawii. Podział spowodował stopniowo narastające zróżnicowanie dwóch części tego kraju. Podczas gdy ziemie Besarabii leżały w granicach Rosji, pozostałej części historycznej Mołdawii udało się połączyć z gospodarstwem Wołoszczyzny i utworzyć Rumunię. Gdy zachodnia Mołdawia uczestniczyła w kształtowaniu i konsolidacji nowoczesnego narodu rumuńskiego, mieszkańcy pozostającej pod rządami rosyjskimi Besarabii wytworzyli pewną odmienną etniczną, silnie związaną z rosyjskim obszarem kulturowym⁵⁰.

Ten ukształtowany w XIX w. porządek narodowościowy i polityczny na pograniczu kulturowym uległ gwałtownemu załamaniu w wyniku I wojny światowej. Upadek imperium carskiego i Austro-Węgierskiego, gwałtowny rozwój nacjonalizmów nowych narodów oraz klęska wojenna Rosji Sowieckiej w 1920 r. spowodowały powstanie nowego ładu terytorialnego, którego wyrazem było zorganizowanie na pograniczu, kosztem dawnej Rosji, pięciu nowych państw w większości jednorodnych narodowościowo (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) oraz wielonarodowej Rzeczpo-

⁵⁰ J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. passim.

spolitej⁵¹. Rosyjska część Mołdawii włączona została do Rumunii⁵². Cechą szczególną nowej rzeczywistości polityczno-geograficznej regionu było pozbawienie prawa do państwowości Ukraińców, którzy podzieleni zostali pomiędzy sowiecką Ukrainę, Polskę i Czechosłowację. W konsekwencji rodziło to skrajne ukraińskie ruchy narodowościowe, skierowane przeciwko państwu sowieckiemu i polskiemu⁵³. Podobny los spotkał Białorusinów, acz świadomość narodowościowa tej nacji była znacznie słabiej rozwinięta niż ich południowych sąsiadów.

Związek Sowiecki zasadniczo nie wspierał rosyjskiej irredenty w krajach sąsiadujących, ale zdecydowanie ingerował w ich wewnętrzne sprawy poprzez ruch komunistyczny, mający w istocie rzeczy charakter sowieckiej agentury. Polityka tego państwa zmierzająca do włączenia się w nurt życia międzynarodowego zaowocowała nawiązaniem normalnych lub prawie normalnych stosunków z większością krajów europejskich oraz wstąpieniem do Ligi Narodów. Jednak dalekosiężne plany polityki sowieckiej zakładały wykorzystywanie sprzeczności pomiędzy państwami „imperialistycznymi” w sposób umożliwiający osiągnięcie strategicznego celu komunizmu, jakim było ostateczne zniszczenie formacji kapitalistycznej⁵⁴. Tym samym państwo to wykorzystywało różne sprzeczności międzynarodowe, które miałyby sprzyjać osłabieniu całej przeciwnej formacji ustrojowej. Trudno było więc oczekiwać od takiego partnera lojalności, kiedy cała jego polityka determinowana była egoistycznymi celami.

Gdy więc w latach 1938-1939 zaczęły narastać konflikty pomiędzy hitlerowskimi Niemcami a demokratycznymi krajami zachodu, Związek Sowiecki, szukając najbardziej dogodnych dla siebie rozwiązań politycznych, zawarł 23 sierpnia 1939 r. traktat o nieagresji z Niemcami. Porozumienie to, uzupełnione o tajny protokół do-

⁵¹ Vide: J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2011; J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisje mieszane*, Warszawa 1985.

⁵² J. Demel, op. cit., s. 214.

⁵³ Vide: T. Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008; T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000; S. Yekelchik, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009.

⁵⁴ *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, Maoistowski Projekt Dokumentacyjny 2013, Warszawa 2013, s. 288 stwierdzała: „Lecz istnieje jeszcze międzynarodowa strona zagadnienia [prócz problemów wewnętrznych – przyp. S. Sadowski], to znaczy dziedzina stosunków zewnętrznych, dziedzina stosunków między Krajem Radzieckim a krajami kapitalistycznymi, między narodem radzieckim a burżuazją międzynarodową, która nienawidzi ustroju radzieckiego i szuka okazji dla nowej interwencji zbrojnej przeciwko Krajowi Radzieckiemu, szuka okazji dla nowych prób przywrócenia kapitalizmu w ZSRR. [...] Czy naród radziecki może o własnych tylko siłach zniszczyć to niebezpieczeństwo zewnętrzne, niebezpieczeństwo interwencji kapitalistycznej przeciwko ZSRR? Nie może, ponieważ dla usunięcia niebezpieczeństwa interwencji kapitalistycznej należy zniszczyć otoczenie kapitalistyczne, zniszczyć zaś otoczenie kapitalistyczne można jedynie w wyniku zwycięskiej rewolucji proletariackiej przynajmniej w kilku krajach”.

datkowy, stanowiło w istocie umowę o rozgraniczeniu stref wpływów w Europie pomiędzy dwie totalitarne potęgi. Jak określono w dokumencie strony porozumiały się co do stref swoich interesów na wypadek zmian terytorialnych w Europie Wschodniej; Finlandia, Estonia, Łotwa i północna granica Litwy tworzyła automatycznie granicę sfery interesów niemieckich i ZSRR, przy czym obie strony uznały roszczenia Litwy do terytorium wileńskiego. W Polsce linie rozgraniczenia wyznaczono wzdłuż Narwi – Wisły i Sanu, zaś w odniesieniu do Rumunii ZSRR zgłosił pretensje do Besarabii⁵⁵. Porozumienie to zostało zmodyfikowane w podpisanym 28 września 1939 r. porozumieniu o *przyjaźni i granicach*, w którym w zamian za wycofanie się ZSRR za linię Bugu Niemcy przekazali do sowieckiej strefy wpływów Litwę⁵⁶. Ponadto w protokole poufnym strony zadeklarowały wymianę ludności, co zapoczątkowało w Europie masowe przesiedlenia, które w 1947 r. zakończą się wysiedleniem ludności niemieckiej z Polski i Czechosłowacji, Ukraińców z Polski południowo-wschodniej oraz Polaków z ZSRR⁵⁷.

Porozumienie polityczne zostało zrealizowane w latach 1939-1941, kiedy to Związek Radziecki w wyniku działań polityczno-wojskowych włączył do swojego terytorium niemal cały obszar wynikający z porozumienia z Niemcami. W wyniku agresji na Polskę 17 września 1939 r., ZSRR przejął kosztem Polski 201 015 km², z których 102 968 km² dnia 2 listopada 1939 r. włączono do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a 89 711 km² – dzień wcześniej (1 listopada 1939 r.) w skład Ukraińskiej SRR. Obszar Wileńszczyzny (8336 km²) przekazano Republice Litewskiej. Na ziemiach tych, liczących w 1939 r. ponad 13 mln ludzi, Sowieci i Niemcy w czasie wojny przeprowadzili znaczące czystki etniczne, w tym zwłaszcza wymordowali Żydów (1941-1943) i wysiedlili Polaków (dwie fale – 1940 i 1944-1947). Nacjonałści ukraińscy masowo mordowali Polaków na Wołyniu i Podolu⁵⁸. W efekcie większość Polaków i Żydów została wyparta lub wyniszczona z polskich Kresów Wschodnich, gdzie elity zostały zastąpione zasadniczo przez przedstawicieli władz sowieckich, a ludność plebejska spacyfikowana i zmuszona do uległości. Należy podkreślić, że zarówno okupant niemiecki, jak i sowiecki nie akceptowali jakiegokolwiek oporu, a jego próby zwalczane były z całą bezwzględnością. Mimo to ukraiński ruch oporu podejmował działania na rzecz niepodległej Ukrainy, stosując równie okrutne metody jak okupanci, a ofiarami terroru była zwłaszcza ludność polska

⁵⁵ *Pakt o nieagresji między Niemcami a ZSRR. Tajny protokół do paktu*, [w:] *Stosunki niemiecko-radzieckie w latach 1939-1941. Wybór dokumentów*, [red.] Raymond James Sontag, James Stuart Beddie, t. I, Warszawa 1947, s. 147 (maszynopis w rękach S. Sadowski).

⁵⁶ *Traktat pomiędzy Niemcami i ZSRR o przyjaźni i granicach z 28 września 1939 r. Tajny protokół dodatkowy*, [w:] *ibidem*, s. 161.

⁵⁷ *Traktat pomiędzy Niemcami i ZSRR o przyjaźni i granicach z 28 września 1939 r. Protokół poufny*, [w:] *ibidem*, s. 162.

⁵⁸ *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem polskich*, [red.] G. Hryciuk, Warszawa 2008, passim.

oraz osoby uznane za kolaborujące z sowietami⁵⁹. W efekcie na Białorusi dokonano niemal pełnej rusyfikacji, a mniejszości religijne i narodowe zostały zmarginalizowane; ich odrodzenie nastąpiło dopiero po 1991 r. Nieco inna sytuacja była na Ukrainie, gdzie pobicie ruchu nacjonalistycznego, wytepienie Żydów i wysiedlenie Polaków nie spowodowało upadku ukraińskości, która została zdominowana przez działaczy komunistycznych, odgrywających w ZSRR ważną rolę. W konsekwencji Ukraina sowiecka, zwłaszcza na obszarach wysoce zindustrializowanych, była ważną częścią ZSRR i tzw. społeczeństwa radzieckiego⁶⁰.

Finlandia była drugim państwem, które padło ofiarą sowieckiej agresji⁶¹. „Wojna zimowa” (30 listopada 1939 do 13 marca 1940 r.) nie doprowadziła do utraty niepodległości przez Finlandię, acz ZSRR zagarnął część jej terytorium. W sumie kraj ten utracił na rzecz ZSRR około 35 tys. km² powierzchni, jednak w zasadzie bez ludności, która porzuciła swoje domy i emigrowała w głąb Finlandii. Największym obszarem zajęтым przez ZSRR był Przesmyk Karelski. Państwo to zawłaszczyło także rejon Salla, Półwysep Rybacki na dalekiej północy, archipelag na Zatoce Fińskiej z wyspą Gogland oraz port i miasto Hanko⁶². Zdobyte te zostały nieco powiększone w 1944 r. na północy o rejon Petsamo i ostatecznie potwierdzone przez traktat kończący wojnę radziecko-fińską w 1947 r.⁶³

⁵⁹ W. Siemaszko, E. Siemaszko, op. cit., s. passim.

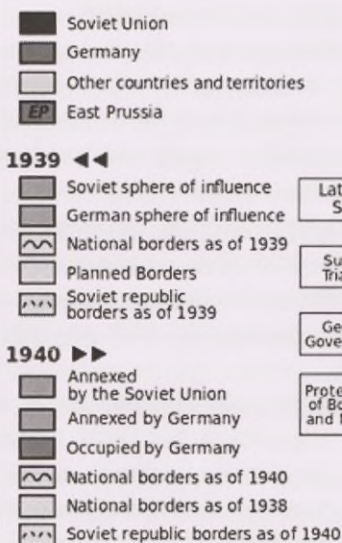
⁶⁰ Do najwyższych stanowisk w ZSRR doszli: Nikita Chruszczow – sekretarz generalny KPZR w latach 1953-1964 i Nikołaj Podgorny – przewodniczący Rady Najwyższej w latach 1966-1977.

⁶¹ Wojna zimowa 1939-1940 ma obszerną literaturę, warto przywołać: Z. Czarnotta, Z. Moszumański, *Wojna zimowa*, Warszawa 1994; C. G. Mannerheim, *Wspomnienia*, Warszawa 1996; B. Piotrowski, *Wojna radziecko-fińska (zimowa) 1939-1940. Legendy, niedomówienia, realia*, Poznań 1997; E. Engle, L. Paananen, *Wojna zimowa. Sowiecki atak na Finlandię 1939-1940*, Gdańsk 2001; W. Trotter, *Mroźne piekło. Radziecko-fińska wojna zimowa 1939-1940*, Wrocław 2007; R. Edwards, *White Death: Russia's War on Finland 1939-40*, London 2006; P. Jowett, B. Snodgrass, *Finland at War 1939-45*, United Kingdom 2006; P. Kantakoski, *Punaiset panssarit: Puna-armeijan panssarijoukot 1918-1945*, Hauho 1998.

⁶² *The Treaty of Peace Between The Republic of Finland and The Union of Soviet Socialist Republics – March 12th, 1940*; tekst zawarty w: *The Battles of the Winter War. Information of the Soviet Invasion of Finland 1939-1940*; <http://www.winterwar.com/mainpage.htm> [dostęp: 20.03.2014].

⁶³ *Парижский мирный договор с Финляндией – 10 февраля 1947 г.*; http://ru.wikisource.org/wiki/Парижский_мирный_договор_с_Финляндией, [dostęp: 22.03.2014].

Planned division of Central Europe according to Molotov-Ribbentrop Pact

Actual territorial changes 1939-1940

Mapa 3. Zmiany terytorialne w Europie Wschodniej w latach 1939–1941

Źródło: Peter Hanula, *Molotov – Ribbentrop pact – political map of Central Europe in 1939–1940*, <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ribbentrop-Molotov.svg>

Bardziej skomplikowaną grę polityczno-dyplomatyczną ZSRR prowadził w celu podporządkowania sobie Litwy, Łotwy i Estonii. W krajach tych pod naciskiem wielkiego sąsiada latem 1940 r. władzę przejęli lokalni komuniści i solidarnie wystąpili z wnioskiem o przyjęcie w skład ZSRR, co Rada Najwyższa tego państwa skwapliwie zaakceptowała⁶⁴. Aparat bezpieczeństwa ZSRR podjął radykalne działania na rzecz unicestwienia wszystkich przeciwników w krajach bałtyckich, wprowadzając brutalny terror i masowe deportacje na Syberię i do północnego Kazachsta-

⁶⁴ Vide: M. И. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы, факты, суждения*, Москва 2000; Л. Мялксоо, *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.*, Tartu 2005; L. Mälksoo, *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR*, Leiden 2003; R. Misiunas, R. Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence 1940–1990*, University of California Press 1993; P. Petrov, *Punalipuline Balti Laevastik ja Eesti 1939–1941*, Tänapäev 2008; A. Plakans, *Experiencing Totalitarianism: The Invasion and Occupation of Latvia by the USSR and Nazi Germany 1939–1991*, Bloomington 2007.

nu. Ostatnią zdobyczą radziecką będącą efektem paktu Ribbentrop – Mołotow było wymuszenie na Rumunii w lipcu 1940 r. rezygnacji z Besarabskiej części Mołdawii. Osamotniona, pozbawiona nadziei na pomoc z Francji, pozostawiona na pastwę żądań radzieckich, wobec których Niemcy pozostawały neutralne, zmuszona została do zrzeczenia się swojego terytorium na rzecz ZSRR⁶⁵.

Wydarzenia z lat 1939-1941 zaowocowały spotęgowaniem konfliktów po niemieckiej agresji na ZSRR, kiedy to w wielu krajach nastąpiła kontrreakcja na agresję sowiecką w latach 1939-1940, której skutkiem był sojusz Finlandii i Rumunii z Niemcami oraz wspólna agresja na ZSRR i współpraca wielu ugrupowań politycznych z Ukrainy, Litwy, Łotwy i Estonii z władzami niemieckimi. Dla wielu mieszkańców republik bałtyckich niemiecka agresja na ZSRR w czerwcu 1941 r. była wyzwoleniem spod sowieckiej okupacji. W konsekwencji w państwach tych dokonywano masowego odwetu na sowieckich kolaborantach oraz ludności żydowskiej, uważanej za sprzyjającą najeźdźcom. Wielu mieszkańców tych republik uczestniczyło w wojnie po stronie niemieckiej⁶⁶.

Siły współpracujące z Niemcami koncentrowały się, oczywiście, na walce z sowietami, acz w wielu wypadkach wspólnie z Niemcami zwalczano polski ruch niepodległościowy i, jak już wspomniano, także społeczność żydowską. Opowiedzenie się po stronie niemieckiej w konflikcie 1941-1945 spowodowało, iż po wojnie kraje powyższe oraz ruchy polityczne zostały uznane za kolaborantów i praktycznie wyeliminowane z życia politycznego aż do 1989 r. Ruchy nacjonalistyczne współpracujące z Niemcami w czasie wojny w ZSRR zostały uznane za przestępcze i ścigane były z całą surowością sowieckiego prawa. Tradycja ta

⁶⁵ Problem aneksji Besarabii przez ZSRR w 1940 r. jest obecny zasadniczo w literaturze radzieckiej (rosyjskiej), rumuńskiej i mołdawskiej, acz każda ze stron postrzega wydarzenia z 1940 r. wyłącznie z własnego punktu widzenia, a więc wysnuwają oni wnioski wybitnie skrajne. Problem ten obrazują: М. Д. Ерещенко, *Румыния между Германией и Советским Союзом: политика без иллюзий*, [w:] *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939-1941 гг.* [ред.] В. К. Волков, Л. Я. Гибианский, Москва 1999; М. И. Мельтюхов, *Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917-1940 гг.)*, Москва 2006; Б. М. Колкер, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1937-июнь 1941)*, Москва 1971; А. М. Лазарев, *Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии*, Кишинев 1985; *Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии. сб. Документов*, [сост.] В. Вэратек, И. Шишкану, Кишинев 1991; О. Țăcu, *Problema Basarabiei și relațiile sovietice-române în perioada interbelică (1919-1939)*, Chișinău 2004; A. V. Boldur *Basarabia și relațiile româno-ruse*, București 2000.

⁶⁶ Narodowe jednostki w ramach sił niemieckich zostały utworzone z ochotników (niekiedy przymusowych) łotewskich (15. i 19. Dywizja Grenadierów, nazywane także 1. i 2. dywizja łotewska), estońskich (20. Dywizja Grenadierów – 1. Dywizja Estońska), ukraińskich (m.in. 14. Dywizja SS-Galizien), tatarskich (1. Tatarska Brygada Górską Waffen SS) i białoruskich (30. Dywizja Grenadierów SS – 1. Dywizja Białoruska). Vide: Ch. Bishop, *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS w latach 1940-1945*, Warszawa 2006; K. Grünberg, *SS – czarna gwardia Hitlera*, Warszawa 1985.

została przejęta przez Federację Rosyjską, która uważa, że każde nawiązanie do historii ruchów narodowych w II wojnie światowej to nic innego jak faszyzacja życia w danym kraju.

Finlandia, dzięki zręcznej polityce swoich władz, otrzymała swoisty status neutralności na arenie międzynarodowej, połączony z pełną suwerennością wewnętrzną⁶⁷. Rumunia włączona została do bloku państw sowieckich w 1947 r. po przejściu pełni władzy przez komunistów. Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina i Mołdawia znalazły się w składzie ZSRR jako republiki radzieckie, które formalnie były podmiotami państwowymi tworzącymi federację sowiecką. Status taki miała także w latach 1940-1956 Karelsko-Fińska Socjalistyczna Republika Radziecka. Polityka narodowościowa ZSRR formalnie sprzyjała autonomiczności tzw. narodów radzieckich, faktycznie jednak dominującymi czynnikami identyfikacji ojczyźnianej w ramach ZSRR była ateistyczna solidarność klasowa, połączona z dominacją kultury radzieckiej, która w istocie była swoistą mutacją rosyjskości. W konsekwencji polityka ZSRR zmierzała do utworzenia tzw. narodu radzieckiego, zaś inne narody z wolna stawały się swoistą etnografią lokalną⁶⁸.

W konsekwencji jednym z celów polityki sowieckiej było zatarcie różnorodności etnicznej i religijnej pogranicza kulturowego. Władzom sowieckim wydawało się, że proces ten jest dalece zaawansowany i ma charakter nieodwracalny. Rozpad ZSRR nastąpił błyskawicznie, acz nie był to rozpad według kryteriów kulturowych, a tylko rozwiązanie federacji sowieckiej. Tym samym niepodległość uzyskały narody, których państwa w ramach ZSRR miały status „republiki radzieckiej”. Fakt, że od 1956 r. Karelowie funkcjonowali jako republika autonomiczna w ramach Federacji Rosyjskiej spowodował utratę szansy na zjednoczenie z Finlandią lub utworzenie własnego państwa⁶⁹. W wyniku rozpadu sowieckiego mocarstwa w zachodniej części byłego Związku Radzieckiego powstało sześć państw, z których trzy były wynikiem paktu Ribbentrop – Mołotow.

⁶⁷ Status ten określano mianem „finlandyzacji”, czyli ograniczenie przez obce mocarstwo swobody polityki zagranicznej innego państwa, w zamian za brak interwencji w politykę wewnętrzną. Twórcą i realizatorem tej polityki był fiński prezydent Urho Kekkonen. P. Botticelli, *Finland's Relations with the Soviet Union, 1940-1986*, <http://www.loyno.edu/~history/journal/1985-6/documents/FinlandsRelationswiththeSovietUnion1940-1986.pdf> [dostęp: 20.03.2014].

⁶⁸ M. Н. Гребенюк, *Советский народ: государственно-политический конструкт*, „Аналитика культурологии” (Электронное научное издание), выпуск 3 (21)/2011.

⁶⁹ Portal: <http://weresu.me/pl/articles/9518-tendencje-autonomiczne-i-niepodleglosciowe-karelii> [dostęp: 10.04. 2014] podaje, że: „Poza oficjalnymi organizacjami, dążącymi do poszerzenia sfery autonomii w ramach Rosji, działają też dwa bliżej nieokreślone ugrupowania, mające na celu przyłączenie Karelii do Finlandii. Trudno oszacować skalę poparcia mieszkańców kraju dla tych idei, jednak prawdopodobnie nie jest to zbyt popularna koncepcja, gdyż narody potencjalnie zainteresowane takim rozwiązaniem, tj. Finowie i Karelowie, stanowią zaledwie 1/8 populacji, a ponadto ci z mieszkańców Karelii, którzy (głównie z powo-

Nowe państwa, odrzucając sowiecką ideologię i tradycję, musiały szukać źródeł identyfikacji państwowej i praktycznie wszystkie odwołały się do korzeni narodowych i religijnych, co spowodowało liczne konflikty wewnętrzne oraz spory z państwami ościennymi. Zasadniczym problemem konfliktogennym w państwach bałtyckich są mniejszości narodowe. Na Łotwie odsetek mniejszości wynosi około 40%, a w Estonii 30%; w obu przypadkach najliczniejszą grupę stanowią mniejszości rosyjskojęzyczne, w których dominują etniczni Rosjanie (odpowiednio 28% i 25%). Nieco inna sytuacja jest na Litwie, gdzie mniejszości narodowe stanowią około 20%, a najaktywniejszą z nich są Polacy. Istotnym problemem był i pozostaje kwestia obywatelstwa, tylko Litwa po odzyskaniu niepodległości zastosowała tzw. opcję zerową, umożliwiającą jego uzyskanie większości stałych mieszkańców. Na Łotwie i w Estonii zdecydowano się na procedurę naturalizacyjną, której zasadniczym ogniwem jest znajomość języka urzędowego. Wzbudza to protesty tej części ludności rosyjskojęzycznej, która zamieszkuje te tereny „od zawsze”⁷⁰. Rosyjskie tendencje separatystyczne na Łotwie i w Estonii pobudziły wydarzenia na Ukrainie na przełomie lat 2013-2014⁷¹.

Drugim czynnikiem, który zakłóca relacje ze wschodnim sąsiadem, jest kwestia stosunku do dziejów II wojny światowej i przynależności krajów bałtyckich do ZSRR. Przykładem emocji wywoływanych przez ten problem jest spór o umiejscowienie pomnika żołnierzy Armii Czerwonej w Tallinie, który doprowadził do rosyjskiego cyberataku na systemy informatyczne Estonii⁷². Część bałtyckich Rosjan za czynnik wspierający ich postulaty wobec władz krajów zamieszkania postrzega Federację Rosyjską, której jednak możliwości nacisku są ograniczone ze względu na członkostwo państw bałtyckich w Unii Europejskiej i NATO. Mimo to zachowanie FR wobec Ukrainy oraz butne wypowiedzi kierowane do władz krajów bałtyckich wzbudzają niepokój.

dów ekonomicznych) chcieliby zamienić obywatelstwo rosyjskie na fińskie, nie starają się tego uzyskać w drodze zmiany przynależności politycznej kraju (co biorąc pod uwagę przyczyny polityczne i demograficzne jest nierealne), a wybierają emigrację. W samej Finlandii, starającej się utrzymywać poprawne stosunki z Rosją, żadna poważna siła polityczna nie występuje z podobnymi propozycjami”.

⁷⁰ *Проблемы прав национальных меньшинств в Латвии и Эстонии*, [ред.] В. В. Полещук, Москва 2011; K. Dudzińska, *(Nie)rozwiązany problem mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, „Biuletyn PISM”, nr 30 (895)/ 23 marca 2012, s. 2636-2637.

⁷¹ W związku z uznaniem za konstytucyjne przepisy dotyczące szkolnictwa mniejszości narodowych przez Sąd Najwyższy Estonii, MSZ FR wyraził oburzenie, w którym użył beczelnego wręcz sformułowania: „В этой связи российский МИД выразил сегодня озабоченность и призвал Эстонию извлечь урок из украинских событий” (w związku z tym rosyjski MSZ wyraził oburzenie i wezwał Estonię do wyciągnięcia lekcji z ukraińskich wydarzeń). Росийский МИД выразил озабоченность решением Госсуда в отношении русских школ в Эстонии, <http://rusest.ee/2014/04/29/mid-aval-dus-2014/> [dostęp: 29.04.2014].

⁷² W. Majkowski, *Koniec śledztwa w sprawie cyberataku na Estonię*, <http://www.politykaglobalna.pl/2012/08/koniec-sledztwa-w-sprawie-cyberataku-na-estonie/> [dostęp: 20.03.2014].

Takiej gwarancji bezpieczeństwa jak państwa bałtyckie nie posiadają pozostałe kraje pogranicza kulturowego. Białoruś w 1939 r. powiększona została kosztem państwa polskiego i po II wojnie światowej decyzja ta została zaakceptowana przez świat jako efekt przesunięcia sowieckiej granicy na zachód. Po rozpadzie ZSRR niepodległa Białoruś zachowała terytorium ustalone na podstawie polsko-radzieckiej umowy granicznej z 1945 r., a jednocześnie w swojej polityce historycznej nawiązuje do traktatu Ribbentrop – Mołotow, ustanawiając 17 września 1939 r. Dniem Zjednoczenia⁷³. Początki niepodległej Białorusi budowane były w zgodzie przez całą społeczność tego państwa, które starało się utrzymywać dobre stosunki ze wszystkimi sąsiadami. Przejęcie władzy przez Aleksandra Łukaszenkę w 1994 r. spowodowało proces przekształcania się tego państwa w łagodną dyktaturę i w konsekwencji wszelkie spory polityczne, religijne i narodowościowe zostały zepchnięte na drugi plan życia społecznego Białorusi. Jednak główną kwestią, która spowodowała, że państwo to jest stosunkowo stabilne i wewnętrznie nieskonfliktowane, jest totalne podporządkowanie się Rosji. W konsekwencji wschodni sąsiad nie prowadzi żadnych działań destabilizujących, a wręcz pozwala przetrwać nieudolnym władzom Białorusi⁷⁴.

Najbardziej zdefragmentowanymi państwami styku kulturowego są Mołdawia i Ukraina. Mołdawia ogłosiła niepodległość w sierpniu 1991 r., pozostając jednak w orbicie wpływów Rosji, wstępując do Wspólnoty Niepodległych Państw⁷⁵. Mimo to mniejszość rosyjska, zamieszkująca w zwartej grupie prawy brzeg Dniestru, zdecydowała się na ogłoszenie autonomii, a następnie niepodległości. Działania te przeprowadzono pod ochroną 14. Armii rosyjskiej, dowodzonej przez gen. Aleksandra Lebedzia. W konsekwencji powstało quasi-państwo, uznawane tylko przez Federację Rosyjską, które przez ponad 20 lat funkcjonowało w warunkach niemal pełnej izolacji międzynarodowej, stając się jednym z najbiedniejszych krajów Europy. Wszelkie działania podejmowane przez Mołdawię na rzecz zjednoczenia były przez Naddniestrzan konsekwentnie odrzucane, a gdy w 2014 r. Rosja wsparła ruchy separatystyczne na Ukrainie, także Naddniestrze wyraziło chęć inkorporacji do Federacji Rosyj-

⁷³ 70-летие воссоединения Западной Белоруссии с Белорусской Советской Социалистической Республикой. Опорный конспект, soligorsk.by/.../000173_932905_edi_senjabr.doc [dostęp: 1.04.2014].

⁷⁴ Vide: D. R. Marples, *Belarus: A Denationalized Nation*, Amsterdam 1999; A. Wilson, *Belarus: The Last European Dictatorship*, New Haven – Londyn 2011; P. Foligowski, *Białoruś. Trudna niepodległość*, Wyd. 1. Wrocław 1999; Z. Szybieka, *Narys historii Białorusi 1795-2002*, Mińsk 2003; E. Mironowicz, *Nawiejszaja historyja Bielarusi*, Białystok 1999; B. Bennett, *The Last Dictatorship in Europe. Belarus under Lukashenko*, Londyn 2011.

⁷⁵ J. Wróbel, *Naddniestrze*, [w:] *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny, perspektywy uregulowania, konsekwencje*, Prace OSW nr 9, Ośrodek Studiów Wschodnich 2003, s. 15-19.

skiej⁷⁶. Tendencje separatystyczne nasilają się także w Gagauzji⁷⁷, w której 2 lutego 2014 r. odbyło się referendum dające zwycięstwo zwolennikom integracji z Federacją Rosyjską⁷⁸. Jak się wydaje, konsekwencją referendum będzie dalsze rozluźnienie relacji gagausko-mołdawskich i zaognienie sytuacji w regionie.

Najbardziej skomplikowana sytuacja wewnętrzna będąca pokłosiem paktu Ribbentrop – Mołotow jest na Ukrainie. Państwo to w aktualnym kształcie terytorialnym powstało na mocy wspomnianego porozumienia, lecz jego granice zostały nieco zmienione w porównaniu z tymi z 1941 r. na korzyść Polski, głównie poprzez poszerzenie jej domeny w rejonie Przemyśla w 1945 r. oraz tzw. ekwiwalentnej wymianie terytoriów bez ludności w rejonie bieszczadzkiem i sokalskim⁷⁹. 19 lutego 1954 r. w skład Ukrainy włączono, w zasadzie obcy jej kulturowo Krym. W okresie sowieckim głównym spoiwem jedności tego państwa było poczucie wspólnoty klasowej i polityczno-administracyjnej. Po odzyskaniu niepodległości, gdy zaczęto poszukiwać innych ideowych czynników państwowotwórczych, okazało się, że społeczeństwo ukraińskie jest głęboko podzielone w zakresie odwoływania się do tradycji, który to podział umownie można określić jako: Ukraina Wschodnia – prorosyjska i Zachodnia – proeuropejska. Spór ten uwidocznił się szczególnie, kiedy to Ukraińcom przyszło wybierać pomiędzy koncepcjami geopolitycznymi. Okazało się wtedy, że pomiędzy dwoma częściami Ukrainy brak możliwości porozumienia w tej dziedzinie. Gdy dodatkowo w sprawę wmisczały się mocarstwa, Ukraina stanęła na skraju rozpadu. Zwłaszcza brutalna polityka Rosji doprowadziła do secesji Krymu i jego przystąpienia do FR oraz do pobudzenia ruchów separatystycznych we wschodniej części Ukrainy⁸⁰.

Styk kulturowy w Europie Wschodniej, ukształtowany w ciągu tysiącletniej historii regionu, przebiega wzdłuż linii oddziaływania dwóch odłamów chrześcijaństwa – zachodniego i obrządków wschodnich. Nie zawsze pokrywał się on z granicami państwowymi i często powodował konflikty narodowościowe, religijne i międzypaństwowe. Linie kulturowe i granice państwowe mniej więcej zaczęły się pokrywać po I wojnie światowej (z wyłączeniem terytorium Rzeczypospolitej). Pakt Ribbentrop – Mołotow ponownie zburzył stabilność kulturową regionu, której konfliktogenny charakter nie

⁷⁶ W marcu 2014 r. Общественная организация „Союз русских общин Приднестровья” wystosowała list do prezydenta Rosji W. Putina w sprawie przystąpienia Naddniestrza do Federacji Rosyjskiej, <http://www.ruscom-pmr.ru/p0038.htm> [dostęp: 14.03.2014]. 15 kwietnia 2014 r. Prezydium Rady Najwyższej Naddniestrza wystąpiło do władz Rosji o wszczęcie procedury uznania samowłańczej republiki. <http://www.vspmr.org/news/?ID=8835> [15.04.2014].

⁷⁷ J. Hatłas, *Gagauzja i Gagauzi – historia oraz współczesność*, Poznań 2009.

⁷⁸ R. Szoszyn, *Gagauzja wybrała Rosję*, „Rzeczpospolita”, 3 luty 2014.

⁷⁹ A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 46-49

⁸⁰ T. Iwański, M. Menkiszak, *Prorosyjski „separatyzm” narzędziem przymuszenia Ukrainy do federalizacji*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-04-09/prorosyjski-separatyzm-narzedziem-przymuszenia-ukrainy-do> [dostęp: 10.05.2014].

ujawniał się w czasach dyktatury sowieckiej, siłą tłumiącej wszelkie ruchy nieakceptowane przez władze. Upadek ZSRR przywrócił niespójność granic kulturowych i politycznych regionu, i reanimował wiele konfliktów, których rozwiązanie będzie prawdopodobnie niemożliwe bez korekty porządku politycznego i granic w regionie.

Bibliografia

Źródła

- CIA *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/>
- Mannerheim Carl G., *Wspomnienia*, Warszawa 1996.
- Парижский мирный договор с Финляндией – 10 февраля 1947 г.*; http://ru.wikisource.org/wiki/Парижский_мирный_договор_с_Финляндией, [dostęp: 22.03.2014].
- Пакт Молотова-Риббентрона и его последствия для Бессарабии. сб. Документов*, [сост.] Виктор Вэратек, Иван Шишкану, Кишинев 1991.
- Stosunki niemiecko-radzieckie w latach 1939-1941. Wybór dokumentów*, [red.] Raymond James Sontag, James Stuart Beddie, t. I, Warszawa 1947, s. 147. (maszynopis w rękach S. Sadowski).
- Traktat pokojowy między RFSRR i Republiką Finlandii 14 października 1920 r.*; [http://ru.wikisource.org/wiki/Мирный_договор_между_РСФСР_и_Финляндской_Республикой_\(1920\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Мирный_договор_между_РСФСР_и_Финляндской_Республикой_(1920))

Literatura

- 70-летие воссоединения Западной Белоруссии с Белорусской Советской Социалистической Республикой. Опорный конспект*, soligorsk.by/.../000173_932905_ed1_sentjabr.doc (dostęp: 1.04.2014).
- Bäcker Roman, *Antyokcydentaliści rosyjscy wobec kryzysu lat 1985-2000*, [w:] *Kryzysy i sposoby ich przezwyciężania w myśli politycznej XX wieku. Studia i szkice*, [red.] Witold Wojdyło, Toruń 2004.
- Bennett Brian, *The Last Dictatorship in Europe. Belarus under Lukashenko*, Londyn 2011.
- Безбородов Михаил И., *Русская православная церковь и государство: проблемы взаимодействия и приоритеты*, „Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения”, nr 1/2009.
- Birn Ruth Bettina, *Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police*, „Contemporary European History” nr 10.2-2001.
- Bishop Christopher, *Zagraniczne formacje SS. Zagraniczni ochotnicy w Waffen-SS w latach 1940-1945*, Warszawa 2006;
- Błachowska Katarzyna, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001.
- Boldur Alexandru V., *Basarabia și relațiile româno-ruse*, București 2000.
- Borzęcki Jerzy, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2011.
- Botticelli Peter, *Finland's Relations with the Soviet Union, 1940-1986*, <http://www.loyno.edu/~history/journal/1985-6/documents/FinlandsRelationswiththeSovietUnion1940-1986.pdf> (dostęp: 20.03.2014).
- Cieślak Tadeusz, *Historia Finlandii*, Wrocław – Warszawa 1983.
- Czarnotta Zygmunt, Moszumański Zbigniew, *Wojna zimowa*, Warszawa 1994.
- Черноморец Юрий, *Социальная база украинского православия. Состояние религиозной сферы Украины, часть 1 „RISU”*, http://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/44137/ (dostęp: 1.04.2014).

- Demel Juliusz, *Historia Rumunii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986.
- Dudzińska Kinga, *(Nie)rozwiązany problem mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, „Biuletyn PISM” nr 30 (895), 23 marca 2012, s. 2636-2637.
- Edwards Robert, *White Death: Russia's War on Finland 1939-40*, London 2006.
- Eidintas Alfonsas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, Vilnius 2003.
- Engle Eloise, Paananen Lauri, *Wojna zimowa. Sowiecki atak na Finlandię 1939-1940*, Gdańsk 2001.
- Ezergailis Andrew, *The Holocaust in Latvia 1941-1944*, Riga 1996.
- Fajnhauz Dawid, *1863 Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999.
- Foligowski Przemysław, *Białoruś. Trudna niepodległość*, wyd. 1, Wrocław 1999.
- Gawryszewski Andrzej, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.
- Golden Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992.
- Goszyła Marek, *Historia kościoła i klasztoru Ojców Karmelitów Bosych*, Przemyśl 1998.
- Гребенюк Михаил, Н., *Советский народ: государственно-политический конструкт*, „Аналитика культурологии” (Электронное научное издание), выпуск 3 (21)/2011.
- Grünberg Karol, *SS – czarna gwardia Hitlera*, Warszawa 1985.
- Grzybowski Stanisław, *Dzieje Polski i Litwy (1506-1648)*, Kraków 2000.
- Hatlas Jerzy, *Gagauzja i Gagauzi – historia oraz współczesność*, Poznań 2009.
- Historia Wszeczziązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, Maoistowski Projekt Dokumentacyjny 2013, Warszawa 2013.
- Hrycak Jarosław, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, **Lublin 2000**.
- Ihnatowicz Ireneusz, Mączak Antoni, Zientara Bernard, Żarnowski Janusz, *Spółczesność polskie od X do XX w.*, wyd. V, Warszawa 2005.
- Iwański Tadeusz, Menkiszak Marek, *Prorosyjski „separatyzm” narzędziem przymuszenia Ukrainy do federalizacji*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-04-09/prorosyjski-separatyzm-narzedziem-przymuszenia-ukrainy-do-karmel-20-lat-obrony>, „Misieki. Przemyska Gazeta Społeczna” 21 czerwca 2011.
- Ерещенко Маргарита Д., *Румыния между Германией и Советским Союзом: политика без иллюзий*, [w:] *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939-1941 гг.*, [ред.] Владимир К. Волков, Леонид Я. Гибианский, Москва 1999.
- Jowett Philip, Snodgrass Brent, *Finland at War 1939-45*, Osprey 2006.
- Kantakoski Pekka, *Punaiset panssarit: Puna-armeijan panssarijoukot 1918-1945*, Hauho 1998.
- Kiaupa Zigmantas, *Litwa w dwudziestym wieku. Republika Litewska w latach 1918-1940*, <http://www.iesw.lublin.pl/projekty/pliki/IESW-121-02-10pl.pdf>
- Кирчанов Максим, *Zemnieki, latvieši, pilsoņi. Идентичность, национализм и модернизация в Латвии*, Воронеж 2009.
- Kola Adam F., *Słowianofilstwo czeskie i rosyjskie w ujęciu porównawczym*, Łódź 2004.
- Колкер Борис, М., *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1937-июнь 1941)*, Москва 1971.
- Kumaniecki Jerzy, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisje mieszane*, Warszawa 1985.
- Łatyszonek Oleg, *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006.
- Łatyszonek Oleg, Mironowicz Eugeniusz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok 2002.
- Лазарев Артем М., *Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии*, Кишинев 1985.
- Majkowski Wojciech, *Koniec śledztwa w sprawie cyberataku na Estonię*, <http://www.politykaglobalna.pl/2012/08/koniec-sledztwa-w-sprawie-cyberataku-na-estonie/> (dostęp: 20.03.2014).

- Мялксоо Лаури, *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940-1991 гг. и после 1991 г.*, Tartu 2005.
- Mälksoo Lauri, *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR*, Leiden 2003.
- Manteuffel Tadeusz, *Historia powszechna, Średniowiecze*, wyd. VII, Warszawa 1994.
- Marples David. R., *Belarus: A Denationalized Nation*, Amsterdam 1999.
- Мельтюхов Михаил И., *Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917-1940 гг.)*, Москва 2006.
- Мельтюхов Михаил И., *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941. Документы, факты, суждения*, Москва 2000.
- Mironowicz Eugeniusz, *Nawiejszaja historyja Bielarusi*, Białystok 1999.
- Misiunas Romuald, Taagepera Rein, *The Baltic States, Years of Dependence 1940-1990*, University of California Press 1993.
- Mokry Włodzimierz, *Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 1997.
- Народы России. Атлас культур и религий*, Москва 2010.
- Нартов Николай А., *Геополитика*, Москва, 1999.
- Nowak Leszek, *Euroazjatyzm jako rosyjskie kontroświecenie*, Warszawa 2003 (maszynopis w BUW).
- Paluszyński Tomasz, *Walka o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999.
- Panucewicz Waclaw, *Odrodzenie Białorusi i jej współczesne perspektywy*, „Głos z Litwy – Pogoń.lt”; <http://www.pogon.lt/powiadomienia-z-bialorusi/312-waclaw-panucewicz-odrodzenie-bialorusi-i-jej-wspolczesne-perspektywy.html>
- Pawelko-Czajka Barbara, *Kilka uwag na temat kształtowania się świadomości narodowej Litwinów w XX w.*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Studenckie. Prace z zakresu myśli polityczno-prawnej oraz elektronicznej administracji”, [red.] Mirosław Sadowski, Piotr Szymaniec, Wrocław 2010, <http://www.biblioteka cyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=34498&dirids=1>
- Petrov Pavel, *Punalipuline Balti Laevastik ja Eesti 1939-1941*, Tänapäev 2008.
- Plakans Andrejs, *Experiencing Totalitarianism: The Invasion and Occupation of Latvia by the USSR and Nazi Germany 1939-1991*, Bloomington 2007.
- Piotrowski Tadeusz, *Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic 1918-1947*, Jefferson 1998.
- Piotrowski Bernard, *Wojna radziecko-fińska (zimowa) 1939-1940. Legendy, nieudomówienia, realia*, Poznań 1997.
- Podolsky Anatoly, *Collaboration in Ukraine During the Holocaust. Aspects of Historiography and Research*, [w:] *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives*, New York 2013.
- Poppe Andrzej, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968.
- Проблемы прав национальных меньшинств в Латвии и Эстонии*, [ред.] Виктор В. Полещук, Москва 2011.
- Rodkiewicz Witold, *Russian Nationality Politics in the Western Province of the Empire (1863-1905)*, Lublin 1998.
- Rostworowski Emanuel, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. VII, Warszawa 1999.
- Сергеева Алла В., *Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность*, Москва 2006.
- Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, Warszawa 2000.
- Смолич Игорь К., *История Русской Церкви. 1700-1917 гг.*, Москва 1997.
- Snyder Timothy, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.
- Stachurka-Geller Aneta, *Koncepcja rosyjskiego euroazjatyizmu i jej współcześni kontynuatorzy*, „Międzynarodowy Przegląd Polityczny” nr 22/2008.

- Staliunas Darius, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam 2007.
- Stryjek Tomasz, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000.
- Sukovata Viktoriia, *Teaching Holocaust and Genocide Studies in Modern Ukraine. Problems and Perspectives*, s. 199-209, [w:] *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives*, New York 2013.
- Sykała Janina, *Cztery wieki Karmelu w Przemyślu*, „Niedziela. Tygodnik Katolicki”, edycja przemyska nr 49/2010.
- Щербак Николай Г., *Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття)*, Київ 1997.
- Szoszyn Ruslan, *Gagauzja wybrała Rosję*, „Rzeczpospolita” 3 luty 2014.
- Szybieka Zachar, *Narys historyi Bielarusi 1795-2002*, Mińsk 2003.
- Szymański Józef, *Procedury ideologiczne wobec religii w ZSRR*, [w:] *Polityka a religia*, [red.] Piotr Jaro-szyński, Lublin 2007.
- Ślipiec Jeremiasz, *Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1918-1921*, Warszawa 1999.
- Țăcu Octavian, *Problema Basarabiei și relațiile sovietice-române în perioada interbelică (1919-1939)*, Chișinău 2004.
- Thaden Edvard C., *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, Princeton 1981.
- The Battles of the Winter War. Information of the Soviet Invasion of Finland 1939-1940*; <http://www.winterwar.com/mainpage.htm> (dostęp: 20.03.2014).
- The Finnish War of Independence and the Civil War from January till May 1918*; http://www.mannerheim.fi/06_vsota/e_vapsot.htm (dostęp: 20.03.2014).
- Toivo Raun U., *Nineteenth- and Early Twentieth-Century Estonian Nationalism Revisited*, „Nations and Nationalism”, 9.1.2003, s. 129-147.
- Trotter William, *Mroźne piekło. Radziecko-fińska wojna zimowa 1939-1940*, Wrocław 2007.
- Walicki Andrzej, *Początki ukraińskiego odrodzenia narodowego w Galicji*, „Przegląd” nr 52/2004.
- Weeks Theodore R., *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914*, Chicago 1996.
- Wielhorski Władysław, *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861-1920)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, Wilno 1935.
- Wilson Andrew, *Belarus: The Last European Dictatorship*, New Haven i Londyn 2011.
- Wójcik Zbigniew, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968.
- Wójcik Zbigniew, *Historia powszechna XVI-XVII wieku*, wyd. II, Warszawa 1973.
- Wróbel Jacek, *Naddniestrze*, [w:] *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny, perspektywy uregulowania, konsekwencje*, Prace OSW nr 9, Ośrodek Studiów Wschodnich 2003.
- Wyciskiewicz Ernest, *Nacjonałści rosyjscy wobec USA*, „Biuletyn PISM” nr 30/2001, 369-370.
- Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem polskich*, [red.] Grzegorz Hryciuk, Warszawa 2008.
- Yelchelchuk Serhy, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009.
- Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press 2001.